

ման մնար, եւ ոչ Յուստինիանոս պիտի ուզէր այդ չնթումն ընել Հայոց, որոնք եթէ Ս. Սոփիայի կառուցման ժամանակ (աւարտած 537ին) դեռ պաշտօնական բաժանում չէին գոյացուցած, ինչ որ պիտի պատահէր 591ին՝ Դուռնայ Ժողովով, բայց պղտորութիւնն սկսած էր: Դարձեալ՝ մինչ կը ջանար կայսրը Պարսից հետ հաշտ ապրել, չէր կարող աչք տնկել մեծ Հայաստանի, եւ Հայերը շողմեւելու հնարներ ձեռք առնուլ: Ոչ ալ իւր տաճարին մէջ հաւաքած էր տիեզերական եկեղեցւոյ բոլոր սրբոց պատկերները, որպէս զի հարկադրուէր մեր Լուսաւորին ալ դնել անոնց մէջ:

Բայց այս դիտողութիւններէն աւելի հզօր է արուեստին ձայնը՝ զոր լսեցինք. եւ որոյ հետ կը ձայնակցի պատմութիւնն ալ՝ փոխադրելու զԼուսաւորիչ ի միջին դար: Ծանօթ է ժ. դարուն մեր Տրդատ ճարտարապետը, կառուցող Անուոյ կաթողիկէին, Արդինայի եւ ուրիշ նշանաւոր եկեղեցեաց: 989ին երբ երկրաշարժ մը վերէն վար ճեղքեց զՍ. Սոփիա, եւ կը սպառնար կործանումը, հօն դիպեցաւ հայ ճարտարապետը. եւ ինքն իսկ, կը դրէ Ասողիկ, առաջնորդեց անոր նորոգութեան, «իմաստուն հանճարով պատրաստեալ զկաղապարս կազմածոյն եւ սկզբնաւորեալ զշինելն», որ քան զառաջինը դեղեցիկ եղեր է (Գ, Իէ):

Կրնանք ուրեմն առանց վարանման եզ-

րակացնել՝ թէ Տրդատայ ազգասիրութեան գիւտն եղաւ խճանկարել նոյն տաճարին մէջ Հայոց Լուսաւորուն, որպէս զի անոնց յիշատակը մնար հօն հաստատուն, եւ հայտեաց բիւզանդացիք յանձին անոնց հօր՝ ակամայ մեծարէին որդիքն իսկ: Այս հետեւութեամբ՝ նկարին հնախօսական ձեւը, ժամանակն ու կերտողը կատարեալ ներդաշնակութեամբ կը կապուին իրարու հետ. եւ կը հրաւիրեն զմեզ չնմարել այդ նկարին մէջ անգոյ պատկերներու շոյալումը մեր ազգին՝ կայսերաց կողմանէ, եւ զսպել մեր դիւրայորդոր յուզումները: Դարձեալ պատկերը կը կորսնցնէ իւր հնազանդական կարեւորութիւնը, զրկուելով կարծեցեալ մեծ հնութենէն, եւ ունենալով իւր ուրիշ ժամանակակիցներն յոյն ու հայ նորուեստներու մէջ:

Միանգամայն բաղձալի է աւելի ընդարձակուած տեսնել մեր մտավարժ դասին հմտութեան հորիզոնը, խուսափելու համար սոյնպիսի դայթումներէ, որոնք դե՛ ժուարաւ կը պատահին եւրոպացւոց քով: Հայ տարազի պատմութեան պէս մասնագիտական գործեր՝ գրատանց կամ գրավաճառանոցաց մէջ փակուած մնալու համար չեն շարադրուած: Ակնարկ մը բաւական էր այդ աշխատութեան, որպէս զի այս սխալը չգործուէր:

Հ. Վ. ՀԱՅՈՒՆԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՄԱՐԸ

ԳՈԹԱԿԱՆ ՈՃԻՆ ՄԷՁ

(Շար. տե'ս «Բազմավէպ» 1940, էջ 173-178)

Գ.

ՆՄՈՅՇԵՆԵՐ ՀԱՅ ԵՒՆՈՒԱԾԱԶԵԻԻՆ

Բ. ՀԱՂԲԱՏԻ ԺԱՄԱՏՈՒՆԸ

Հաղբատի ժամատունը⁽¹⁾ ձեռագործն է նշանաւոր Տրդատ ճարտարապետին, «քարագործ»ին, զոր շինեց դերագոյն կատարելութեամբ մը, տեղւոյն եկեղեցիին արեւելեան կողմը:

Հոս շինութիւնը աւելի ընդարձակ է, քանի որ աղեղներուն բացուածքը կը հասնի 11.75 մեդրի: Ասկից զատ, ճարտար շինողը յաջողած է կառուցանել երկու յարկի վրայ, երկու առ երկու՝ խաչաձեւում աղեղներով:

Առաջին յարկի կամարախորձերը վեր կը բռնեն տանիքը, որուն այս կերպով ստացուած ութը բաժանումները կը ծածկուին փոքր կամարներով: Իններորդ ու կեղրոնական բաժանումին վրայ է որ կը հաստատուին, 5.55 մեդր բացուածքով, երկրորդ աղեղախորձերը: Այս աղեղախորձերուն առաջ բերած բաժանումներուն կեղրոնական մասը ծածկուած է փոքրիկ զմբէթով մը (պատ. 7, 8, 9):

Առաջին յարկի աղեղները վեր բռնուած են 1.50 մեդր բարձրութեամբ զանգուածային սիւներու վրայ, բացի արեւելեան կողմէն, ուր այս աղեղները կու գան կռթնելու ուղղակի որմին վրայ:

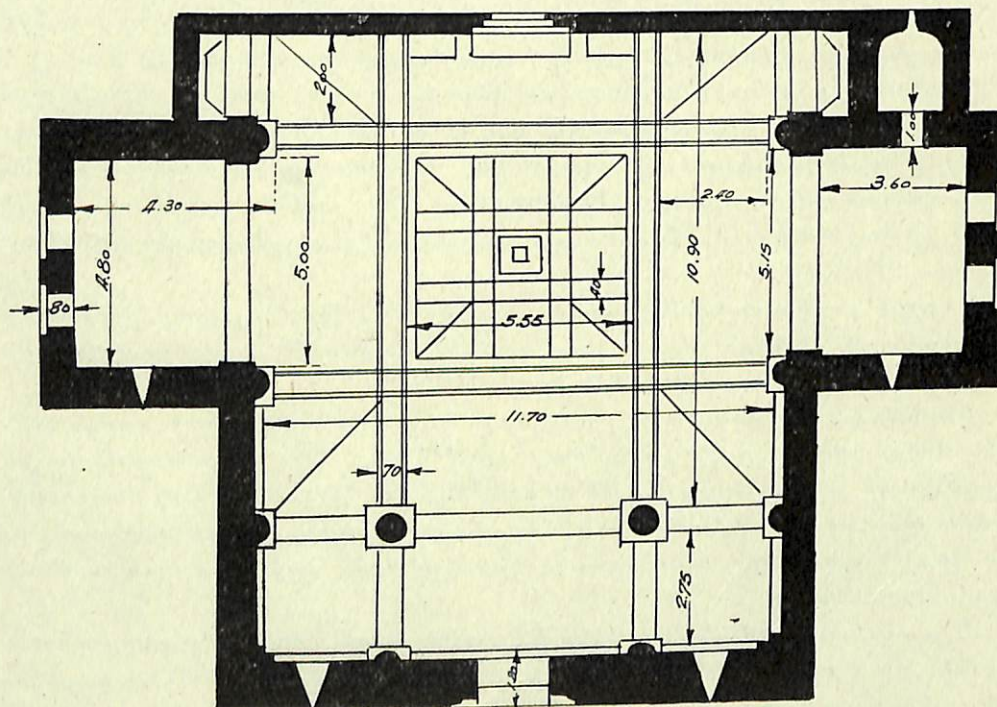
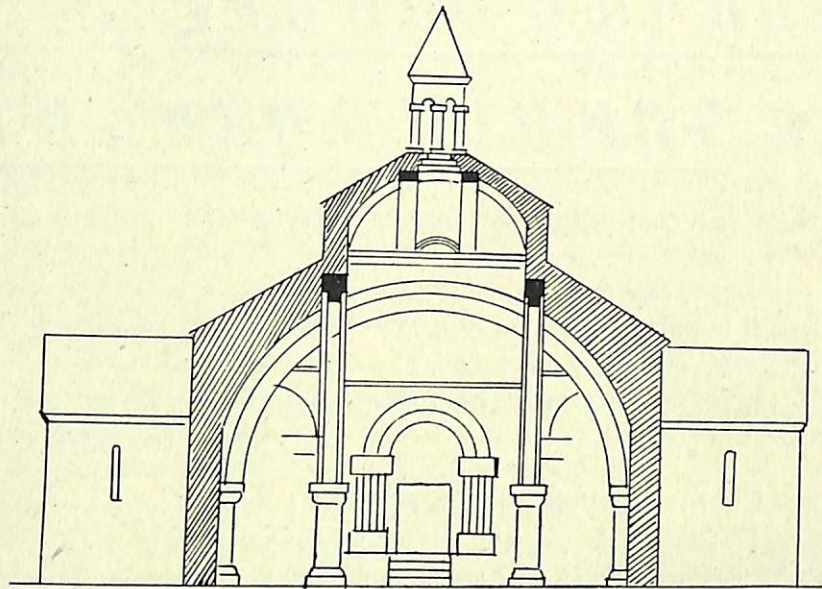
Բնական է, այս աղեղներու իրար խաչաձեւումը ծնունդ պիտի տար խրթին աղեղակապ (clef de voûte) քարերու. որովհետեւ, հայ ճարտարապետը իր աղեղները կը շինէ զանգուածային աղեղաքարերով (voussoir): Հայ ճարտարապետին շինուածքին մէջ տեղ չի գտներ փոքր քարերով աղեղի կառուցումը: Այս վերջին աղեղները առաւելապէս կը յարմարին աղիւսի գործածութեան վարժուած ոճերու:

Այս տուեալներով, կը տեսնենք թէ աղեղակապի միակտուր քարը դժուարին ձեւ մը պարտի ունենալ, չորս թեւերով երկու աղեղներու ալ կարենալ իրր աղեղակապ ծառայելու համար:

Հոս է, որ հայ ճարտարապետը ցոյց կու տայ իր ամբողջ չափը վիճահա-

(1) Հաղբատի ժամատունը ժ. դարու շինուածք է, ուրեմն աւելի հին՝ քան Հոռոմոսի աղեղախորձերը:

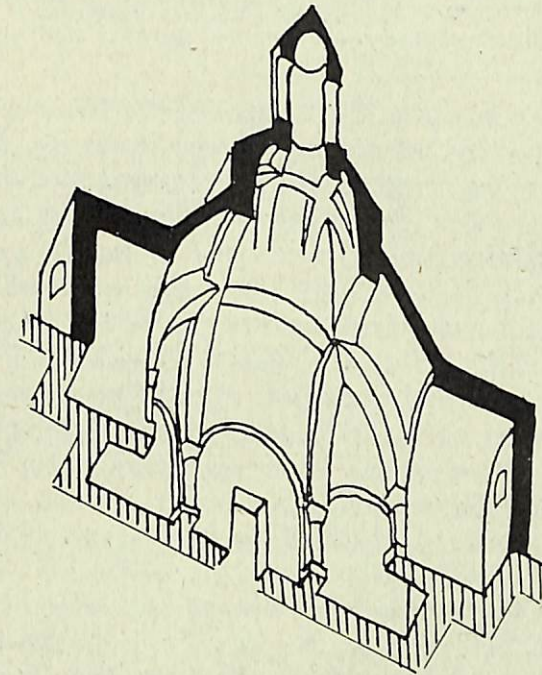

Պատ. 7 և 8. — Հաղբատի ժամատան յատակագիծը և հատումը, ուր պայծառօրէն կ'երեւի աղեղախորձերու շարումը:

տուֆեան գիտութեան մէջ: Ան անանկ մը կը տալէ աղեղակապն, որ իրապէս խոր գիտութեան մը եւ վարպետ քարագործ մը ըլլալու ապացոյցը տայ (պատ. 4):

Շինուածքի այս ձեւով Հաղբատի տանիքը, որ կը ծածկէ աւելի քան 140 քառակուսի մեզր տարածութիւն մը, միայն ութը կէտեր ունի որպէս յենարան: Այս յենարանը յաջող կերպով կը կեդրոնացնէ տանիքին ծանրութիւնը

Պատ. 9. — Հաղբատի ժամատան աղեղախորձերը կազմող ջիւերուն շարումը: Նկար՝ Օ. Շուղի:

որոշ կէտերու վրայ եւ ազատ կը ձգէ մնացած տարածութիւնը: Այս ձեւ կառուցումը գիւրաւ կը յարմարի ներքին բոլոր ձեւափոխումներու, առանց դրաչելու տանիքի կազմին ու հաւասարակշռութեանը:

Երկու յարկի աղեղներու այս դրութիւնը, փոքրիկ սիւնադարձ դմբէթով մը վերջացած, շատ յաջող համադրում մը կ'ընէ շինուածքին զանազան գիծերուն եւ կառուցուածքին կու տայ սլացիկ երեւոյթ մը:

Այս երկու օրինակներով, առնուած բազմաթիւ ուրիշներու մէջէն, կարելի կ'ըլլայ տեսնել որոշակի այն ձգտումը, զոր ունեցած է հայ ճարտարապետը իր շինութիւնները ծածկելու խնդրին լուծումին համար: Ըլլալով քարագործ մը՝ փնտռած է ան ծածկոյթի խնդրին լուծումը տալ մի՛ միայն քարով եւ այս պատճառով եկած է ծածկուելիք միջոցը ստորաբաժնելու զաղափարին, ինչ որ ծնունդ է տուած աղեղախորձերուն: Անիկա այս կերպ ծածկոյթը գործածած է ամէն տեսակ կառուցումներ ծածկելու համար, դմբէթով թէ առանց դմբէթի:

Կրնանք ըսել, թէ՛ անիկա սպառած է բոլոր բաղադրումները (combinaison)

որոնք կարելի են ստացուիլ՝ մէկ որմէն միւսը նետուած աղեղներու զանազան դասաւորումներովը:

Տեղ մը՝ պարզ երկու աղեղներ են որ զիրար կը խաչաձեւեն, այլուր զոյգ աղեղներ, ուրիշ տեղ մը բոլորաձեւ շարուած՝ կեղերոնի մը շուրջ կը կազմեն իրական աղեղախուրձ մը⁽¹⁾, անդին՝ զոյգ աղեղներ կը խաչաձեւուին կիսա-աղեղներու հետ⁽²⁾։ Վերջապէս՝ Անիի Ս. Առաքելոցի մէջ՝ անոնք տրամագծային են արեւմտեան աղեղներու նման։ Վերջապէս՝ կը տեսնենք թէ լաւագոյն շարուածք մը գտնելու փորձեր են որ կը կատարուին, եւ թէ խնդիրը տախալին իր վերջնական լուծումը չէ գտած։ Հայ ճարտարապետը կը փնտռէ, զանազան շինութիւններու վրայ փորձելով, արմատական լուծում մը՝ աղեղախուրձերու դասաւորումին ու փորձածութեան համար։

Եւ որովհետեւ, այդ որոնումներն ընողը արդէն հմուտ ու ճարտար վարպետ մըն էր, այդ փորձերն իսկ ստացան շինուածքի այնպիսի կատարելութիւն մը, որ օտար գիտողները՝ ըլլան անոնք Ստրէկովսկի կամ Պալթուշայթիս, կարծեցին թէ արդէն եղած լինցած շինուածաձեւի մը առջեւ կը գտնուին. եւ որովհետեւ աւելի նախնական կերտուածքներ չգտան Հայաստանի մէջ, տարակուսանք մը զիրենք պատեց թէ՛ մի՛ գուցէ աղեղախուրձի գրութեան խանձարուրդը գտնուի այլուր քան Հայաստան, ուրկէ՛ ան օգտուած ըլլայ։

Ողնոյցաւոր դմբէթը յօրինող հայ ճարտարապետին առաջին փորձերն իսկ, ջիւերու գրութիւնը հաստատելու համար, չէին կրնար կատարելութեան շատ մօտիկ չլլալ։ Այս կատարելութիւնը կը տեսնուի շինուածքին բոլոր ճիւղերուն մէջ, ըլլայ ան կշռականութեան օրէնքներու տեսակետէն թէ զանգուածներու համադրութեան նկատողութիւններէն։

Պէտք չէ աչքէ կորսնցնել, թէ երբ հայ ճարտարապետը ձեռնարկեց ջիւերու գրութեան ուսումնասիրութեան եւ պրպտումներուն ու փորձերուն, երբ ան սկսաւ զանազան ձեւի բաղադրուած ջիւերով կառուցանել կարեւոր շէնքեր, արդէն իր ետեւն ունէր դարաւոր փորձառութեան մը թանկագին դասերը, կշռականութեան եւ քարագործութեան օրէնքներու խոր գիտութիւն մը։ Այնպէս որ, անկարելի էր թէ իր փորձերը ունենային սկսնակի մը կոշտութիւնը եւ կամ երկբայանքը, ինչպէս եղան արեւմտեան շինութիւնները՝ իրենց սկզբնական շրջանին։

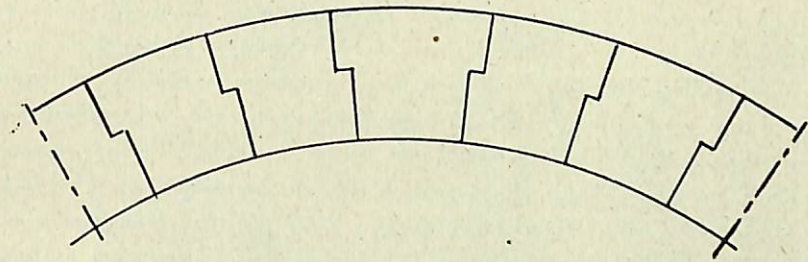
Եւրոպացի ուսումնասիրողներու համար միշտ դժուարութիւն մը եւ արգելք մը կը կազմէ այն բանը, որ անոնք միշտ կը տարուին չափել ու դատել արեւմտեան ճարտարապետութիւններու զարգացումին հանդերձաններէն։

Մինչ արեւմուտքը իր անփորձ քայլերը կ'առնէր Ռոման ոճին մէջ, անդին հայ ճարտարապետը ո՛չ միայն տիրացած էր շինութեան արուեստին զաղտնիքներուն, այլ եւ կը վայելէր, արեւելքի մէջ արդէն շատ հինէն, միջազգային համբաւ մը։ Այն աստիճան, որ Բիւզանդիոնի Ս. Սոֆիայի դմբէթին վերաշինութեանը համար, երկու անգամ կործանելէ վերջ, հայ ճարտարապետութեան կը գլխաւորէր⁽³⁾։ Հայ ճարտարապետին շինած դմբէթն է, որ հազար

(1) Հովուի եկեղեցին՝ Անի։

(2) Արատէս։

(3) Ս. Սոֆիա շինուեցաւ Մեծ Յուստինիանոսի օրով, թրալէցի (Այսրն) Անթէմիոսի եւ միլեցի Իգիտոր ճարտարապետներուն ձեռքով 537ին։ Այն ատեն տիեզերական համբաւ հանեց այս շինուածքը, ոչ միայն ճոխութեամբ, այլ եւ դմբէթին միջնէն այն ատեն չտեսնուած մեծուայն համբաւ մը։ Այն աստիճան, որ Բիւզանդիոնի Ս. Սոֆիայի դմբէթին վերաշինութեանը համար, երկու անգամ կործանելէ վերջ, հայ ճարտարապետութեան կը գլխաւորէր⁽³⁾։ Հայ ճարտարապետին շինած դմբէթն է, որ հազար

Պատ. 10. — Հայկական աղեղաշինութեան նմոշ մը. Տեկոսի տաճարի աղեղներու կառուցումը։
Նկար՝ Թ. Թորամանեանի

տարի վերջը իր շինութենէն, դեռ հիացումի առարկայ կը դառնայ ամէնուն։

Ուրեմն, պէտք չէ մօտենալ միջնադարեան հայ ճարտարապետին շինուածաձեւի փորձերուն ա'յնպէս, ինչպէս որ պիտի մօտենանք ճարտարապետական նորահաստատ դարոցի մը ըրած փորձերուն։ Երբ այս կէտը կ'ըմբռնուի, արդէն շատ բան բացատրուած կ'ըլլայ, մնացածը հասկնալու համար։

Եթէ միայն աղեղներու շինութիւնը քննենք հայկական ճարտարապետութեան մէջ, երեւան պիտի բերենք զանոնք կերտողին կատարեալ գիտութիւնը։ Աղեղաքարերու կատարեալ շարուածքը, անոնց խնամուած տաշուածքը, նոր իսկ ատենուան կշռական օրէնքներու պահանջին համեմատ, կրկնակ աղեղներու շինութիւնները ցոյց կու տան հայ վարպետին վարժութիւնը աղեղ շինելու մէջ։ Ան՝ հինէն գիտէր աղեղներու բոլոր յատկութիւնները ու վտանգները։ Հայ հնադոյն շինուածքներէն, նախ քան քրիստոնէութիւն, Տեկոսի աղեղներու շինուածքը արդէն ցոյց կու տայ, թէ այդ հեռուոր դարերուն, խորապէս ծանօթ էին աղեղի մը կշռական հաւասարակշռութեանը (պատ. 10)։

Երբ հայ ճարտարապետը կը ձեռնարկէ աղեղէ ջիւեր շինելու, տանիքը վեր բռնելու համար, գիտէ թէ ինչ կարելիութիւններ եւ ինչ անպատեհութիւններ կը ներկայացնէ այս շինուածքը։ Եւ այս աղեղախուրձերուն վրայ ա'յնպիսի ճարտարութեամբ մը կը շարէ՝ հատուածուածաձեւ տանիքը, որ անոր ամբողջութիւնը կազմէ ճարտարապետօրէն միօրինակութիւն մը։ Աղեղախուրձի մը աղեղները ինչ ձեւով ալ որ դասաւորուած ըլլան, անիկա կը ներկայացնէ հայ վարպետին համար միա'յն եւ միա'յն կազմական շինուածք մը, կմախք մը, որուն վրայ կը հիւսէ տանիքը, որուն լաւագոյն կերտուածքը կը փնտռէ իր զանազան աղեղախուրձերու փորձերովը։

Ե.

ՀԱՅԵՐԸ ԵՒ ԻՐԵՆՑ ԵՒՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՄԷՋ՝ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՈՒՆ

Երբ տախալին հայ ճարտարապետութիւնը որոնումի մէջ է արմատական լուծում մը գտնելու ջրաւոր կամարներու կառուցման համար, երբ կը փորձուին զանազան ձեւ շարուածքներ աղեղներով, անդին՝ հետզհետէ աւելի մեծ հոսանք մը կը դառնայ Հայաստանէն արտագաղթը։

Հայերը, շատ հինէն, կ'երթային Բիւզանդիոն փառք եւ հարստութիւն փնտռելու։ Անոնք հոն գրաւած էին արդէն կարեւոր դիրքեր, հասած բարձրագոյն պատիւներու։ Սաղայն, հայ գաղթականական հոսանքը չզոհացաւ Բիւզանդիոնով. ան անցաւ աւելի հեռուն, դէպի Արեւմուտք։

Ոմանք՝ Սեւ ծովի վրայով դացին Դանուբեան եւ Տնիթսթէրեան դաշտա-
դետիններէն մինչեւ Լեհաստան եւ աւելի հեռուները: Ուրիշներ՝ Կ. Պոլսոյ
վրայով եւ Ադրիականի մէջէն անցան Բոյի դաշտադետինը եւ շարունակ յա-
ռաջացան դէպի արեւմուտը: Ա՛լ չեմ յիշեր հիւսիսային ափրիկեան հայ գա-
ղութները, Բիւզանդական կայսրութեան օրով եւ անկից առաջ (պատ. 11):

Արդէն 2-րդ դարուն կը յիշատակուի Սիմոն Հայկազն, որ կ'անցնի Արեւ-
մուտը, կ'այցելէ Հռոմ, Սպանիա, Անգլիա եւ ի վերջոյ Մանթովայի (Իտա-
լիա) վանքը կը մտնէ⁽¹⁾: Հայ ուրիշ ճամբորդ մը, Չաքարիա եպիսկոպոս,
540ին կ'այցելէ հռոմ, որու մասին դրած մէկ խիստ շահեկան ձեռագիրը կը
պահուի ցարդ Վատիկանի մատենադարանին մէջ⁽²⁾:

Իտալիոյ Հռովէննա քաղաքին մէջ, ուր մեծն Թէոթորիկոսի դամբարան
կոչուած շէնքին շինութիւնը՝ Ստրէլիովակի կը վերադրէ Դանիէլ հայ ճարտա-
րապետին, այնքան բազմաթիւ հայեր կը բնակէին, որ կար թաղ մը որ կը
կոչուէր «Արմէնիա»: Արդէն հոս ո՛չ միայն հայ գաղթականներ եկած են, այլ
եւ հայ Փոխարքաներ ալ, Ներսէս եւ Իսահակ պատրիկները, որոնք այս քա-
ղաքը նստած վը կառավարէին իտալական նահանգները՝ Բիւզանդիոնի կայսեր
անուան: Հայ Փոխարքաները, մասնաւորաբար Ներսէս պատրիկ, գեղեցկա-
ցուցին քաղաքը նորաշէն շէնքերով ու պալատներով, որոնց կառուցմանը հա-
մար Ներսէս իր հայրենիքէն բերել էր տուած վարպետներ: Ոմանք⁽³⁾ կը
կարծեն նոյնիսկ, թէ հայերը հիմնած ըլլան այս քաղաքը, ջրհեղեղէն 234 տարի
վերջը:

Օրիորդ Ֆրանսուազ Հանրի⁽⁴⁾ կը յիշատակէ Իրլանտայի մէջ հիմնուած,
է-րդ դարուն, հայկական վանք մը (Cell Archid), որ երկրին կարեւոր հաստա-
տութիւններէն մէկն եղաւ: Ուրիշ գիտնական մը՝ Սուլիէ⁽⁵⁾ կ'ըսէ թէ՝ բաղ-
մաթիւ արձանագրութիւններու համաձայն՝ հայ վանականներ բնակած են Ֆի-
րենցէի մէջ: Ուրիշ ուսումնասիրող մը՝ կանոնիկոս Շէնսօ՝ կը պատմէ թէ
Ժ-րդ դարուն կ'ապրէր Բիթիվիէի մէջ, որպէս ճգնաւոր, հայ եպիսկոպոս
մը՝ Ս. Գրիգոր, որուն գերեզմանին տակաւին մինչեւ այսօր ուխտի կը գան:
Բայց այս միակ հայը չէ որ կը սրբանայ Արեւմուտքի մէջ, յիշեմ Փօնթէն-լէ-
Տիֆօնի՝ Սէն Ամարոզիէնը եւ Քօմինի՝ Սէն Ղրիդէօյլը, բոլորն ալ՝ ճանչցուած
որպէս հայ կրօնաւորներ:

Վերջացնելու համար այս շարքը, վերադառնանք անդամ մը եւս Իտալիոյ
հիւսիսը: Ֆիրենցէի Առաքեալը՝ Սան Մինիաթօն՝ աւանդաբար կը նկատուի
հայ մը, եւ թաղաւորի ալ գաւազ, այսինքն արքայազուն: Իր նահատակու-
թեան վայրին վրայ բարձրացուած եկեղեցիին մէջի արձանագրութիւնը կը
յիշատակէ «Rex Erminiae»: Տէ'ս Սուլիէ եւ Վիլլանի⁽⁶⁾:

Այս բոլոր հայ գաղթականները խորապէս կը տարբերէին այսօրուան գաղ-
թականական բազմութենէն: Անոնք իրենց անցած տեղերը կը ձգէին բան մը
հայկական, նմոյշ մը հայ գեղարուեստէն ու արուեստներէն: Որը կը շինէր
վանք մը հայկական տուեալներով, միւսը՝ կը գծադրէր եկեղեցիի մը վրայ

(1) Ալիշան. — Սիսական, էջ 456-457:

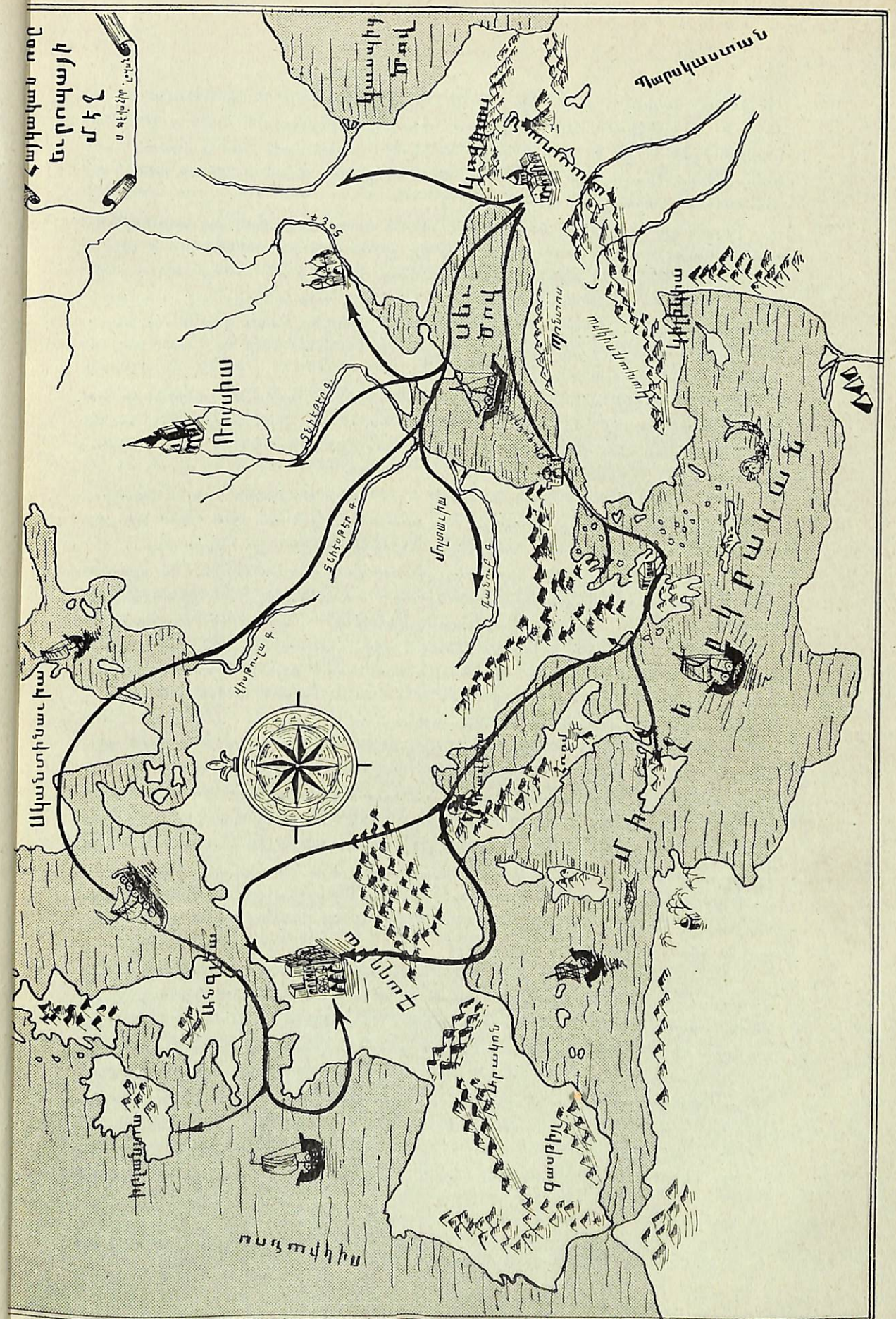
(2) Armellini. — Հռոմի եկեղեցիները, էջ 8. 1891 հոսմ:

(3) Սթրաբոն. — Գիրք Ե. էջ 148: — Դիոնիսիոս Ալիկառնացի. — Գիրք Ա. էջ 111:

(4) M.elle F. Henry. — «La sculpture Irlandaise» Paris 1933.

(5) G. Soulier. — Les influences orientales dans la peinture Toscane.

(6) Giovanni Villani. — Historie Universali de' suoi tempi (1559).

հայկական դարդեր, ուրիշներ հայ ձեռագիրներ կը բերէին արեւմտեան վանքերուն: Սէն Ժէրոմի մէկ ձեռագիրը, Ժ. րդ դարէն, որ պահուած է Օթէօնի Պարեմական մէջ, կը պարունակէ հայերէնէ լատիններէն զրուցատրութեան դասընթացք մը: Ինչ որ կը ցուցնէ, թէ հայոց հոծ ներկայութիւնը պէտք էր դարձուցած հայերէնի ուսուցումը⁽¹⁾:

Որպէս զի հայ դպրութեանութիւնը արեւմուտքի մէջ կարենար ձգել նշանաւոր դէմքեր, որոնք մինչեւ այսօր ալ կը յիշատակուին, պէտք էր որ ըլլար բազմաթիւ: Արդարեւ ամէն տեղ, ամէն ազգի մէջ եւ ցեղի համար, միշտ բազմութեան մէջէն չնչին կոտորակ մըն է, որ կը յաջողի բարձրանալ ու դրաւել կարեւոր դիրքեր՝ յիշատակութեան արժանի: Որպէս զի այդ կոտորակը ըլլայ մեր ցոյց տուածին չափ կարեւոր, պէտք էր որ բազմութիւնը, որմէ ան կը սերէր, ըլլար խոշոր:

Ա՛լ չեմ խօսիր այն սերտ յարաբերութիւններէն, զորս Խաչակիրները ունեցան Կիլիկիոյ մէջ՝ հայոց հետ: Եւ տարակոյսէ վեր է թէ բազմաթիւ հայեր խաչակիրներու հետ վերադարձան արեւմուտք, խնամիական եւ այլ կապերու պատճառով:

Թէեւ Կիլիկիոյ մէջ հայերս աւելի տուժեցինք Խաչակիրներու ներկայութենէն քան օգտուեցանք, սակայն, սա պատճառ մը եղաւ շատ սեղմ չփումի մը արեւմուտքի հետ, որմէ ամէնէն օգտուողները եղան խաչակիրները:

Բնական օրէնք մըն է, երբ երկու հաղորդակից ամաններու մէջ դրուած ջուրին մակերեսը կը բարձրանայնք մէկ ամանին մէջ, անմիջապէս մէկ մասը կ'անցնի միւս կողմը, հաւասարակշռութիւնը հաստատուելու համար:

Հայերը մշակոյթի բոլոր մարդերուն մէջ, շատ աւելի վեր արեւմտեան նորակազմ ժողովուրդներէն, երբ անոնց հետ մտան յարաբերութեան, անոնց մօտ պարպեցին մշակոյթէն բան մը: Եւ ստիկա այնքան աւելի առատօրէն, որքան աւելի դիւրամտոյց եղանք արեւմուտքի:

Երբ արեւմուտքը հռոմէական կայսրութեան փրատակներուն վրայ դեռ նոր կը կազմակերպուէր, Գ. րդ եւ Դ. րդ դարերու արշաւանքներէն վերջ, հայերը անդին դեռ դեռ մնացած էին հռոմէական քաղաքակրթութեան անկման եւ կայսրութեան կործանման հետեւանքներէն: Անոնք կը պահէին տակաւին դասական մշակոյթը, որուն նոր խոյանք մը եւ ազգային դրոշմ մը տուած էր քրիստոնէութիւնը եւ աշխարհակալ ձգտում մը՝ դրացի փառապանծ Սասանեան Պարսկաստանը: Այնպէս որ, երբ մենք հայերս չիման մտանք կիսատաշ արեւմուտքի հետ, մշակոյթի տեսակէտով անհամեմատօրէն պէտք էինք բարձր նկատուել արեւմուտքի վրայ:

Հայկական մշակոյթը բազմաթիւ ճամբաներով մտաւ Եւրոպա եւ եկաւ հաստատուել արեւմուտքի մէջ (պատ. 11): Այդ ճամբաներէն մին եղաւ գերազանցապէս՝ Բոյի բերրի դաշագետները: Հռովէնա, Փիրենցէ, Մանթովա կը շարունակէին մէկ գիծի վրայ, որպէս հանդրուաններ հայկական թափանցումին:

Եւ ստուգիւ, առաջին անգամ Լոմպարտիոյ մէջ է որ կը հանդիպինք հայկական աղեղախուրձերուն, այնպէս՝ ինչպէս որ հայ ճարտարապետը կը փորձէր Հայաստանի մէջ, զանազան լուծումներու որոնումովը:

Եւրոպայի կացութիւնը՝ շինարուեստի տեսակէտով՝ շատ խղճալի վիճակի մը մէջ էր միջին դարու սկզբնաւորութեանը: Բարբարոսներու արշաւանքները

սրբած տարած էին հռոմէական քաղաքակրթութեան տուեալները առհասարակ եւ ճարտարապետական հիմքերը մասնաւորաբար, առանց որ այս նորեկները բերէին մէկտեղ, իրենց դէպի հարաւ արեւմուտք արշաւին մէջ, հինը փոխարինող արուեստ մը: Միւս կողմէ շինուածաձեւի արուեստին տաղնապը կը ծանրանար այն բանով, որ նորահաստատ կրօնքը, քրիստոնէութիւնը, անդուստ պէտքը մէջտեղ կը դնէր նոր կառուցումներու:

Այս պահանջին դոհացում տալ ջանացին նորեկները, մէջտեղ բերելով ծանր ու ճնշող շինուածաձեւ մը, իրենց բարքերուն համապատասխան, եւ որ աւելի կը մօտենար ամբողջ քան տաճարի մը: Այս եղաւ Ռոման կոչուած ոճը:

Աւելի վերջը, երբ նոր քաղաքակրթութիւնը ձեւաւորուեցաւ, արեւելեան եւ հարաւային քաղաքակրթական հոսանքներու շնորհիւ երեւան եկաւ շինութեան ուրիշ ոճ մը՝ Գոթական ոճը: Այս ոճին մէջ գեղարուեստական նրբութիւնը հասաւ իրական կատարելութեան մը: Թէեւ ոմանք խիստ կերպով կը քննադատեն Գոթական ոճի գեղեցկութիւնը, այսուհանդերձ կարելի չէ արմատապէս դրիչ ձօճել այս ոճին դէմ եւ անտեսել անոր ներմուծած նրբութեանը ու գեղեցկութիւնները: Գոթական ոճին բոլոր գեղեցկութիւնը կարենալ ըմբոշանելու համար՝ պէտք է միջնադարեան պատմութեան հազնիլ:

Գոթական ոճը, իր դէպի նուրբը ձգտումին մէջ, փարեցաւ աղեղախուրձերու դրութեան, որուն շնորհիւ ան յաջողեցաւ կերտել բարձրաբերձ եւ օղասուն շինուածքներ:

ԺԱ. րդ դարուն վերջերն է, որ գոթական նրբին աղեղախուրձերը երեւան կու դան, տեսակ մը աղաւաղումի ձեւ կը ստանան եւ այլեւս դժուար կ'ըլլայ անոնց մէջ ճանչնալ սկզբնական, կազմական աղեղախուրձը որ գործածուեցաւ Լոմպարտական դպրոցէն, որուն աւանդած էր հայկական դպրոցը:

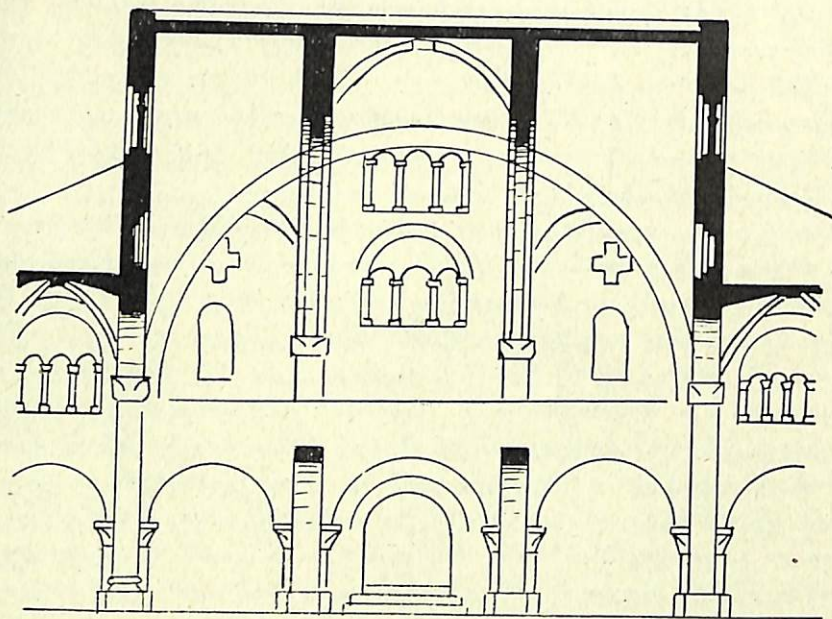
Արդարեւ, գոթական ճարտարապետը, այլեւս հարկ չէր տեսներ ջիւերուն տալու կազմական դեր մը: Ան ԺԱ. - ԺԲ. դարերուն ինքզինքը ձերբազատած էր շինուածանիւթին տիրապետութենէն եւ իր աղեղախուրձերը (ogive) կը կազմէր՝ գործածելով ամէն տեսակ շինուածանիւթ - փայտաչէն կաղապար, աղիւսաչէն եւ կամ փոքր քարերէ շինուած կամար: Ինչպէս տեսանք աւելի առաջ, այս կամարները արդէն ինքնին կը հաւասարակշռուէին առանց որ ջիւերու օժանդակութեան պէտք ըլլար: Սակայն, ան դրաւ ջիւերը, որպէս յաջող դարդարանք մը ձեղունին:

Մինչդեռ արեւմտեան գոթական ոճը այս աստիճան կը նրբանար, Լոմպարտական դաշտագետին աղեղախուրձերը պահեցին դեռ հայկական աղեղախուրձին կազմական դերը:

Լոմպարտական աղեղախուրձերը զանգուածային են եւ հատուածնին քառանկիւն է. ուժեղ է անոնց շինուածքը, ծանր եւ հսկայական: Անոնք չեն ծածկեր իրենց ճարտարապետական դերը շինուածքին մէջ. այս պատճառով ալ անոնք կը նմանին կէտ առ կէտ իրենց նախատիպին՝ հայկական աղեղախուրձերուն, որոնք Լոմպարտիա էին տարուած հայ դպրութեաններու ձեռքով:

Այս առիթով պիտի չխօսիմ ու ներկայացնեմ մի առ մի Լոմպարտական շինութիւնները, Ս. Ամբրոսիոսը, Ս. Անասթասը, Ս. Եւստակիոսը (Միւն), Ս. Անասթասը (Ասթի), Ռիփօլթա տ'Ատտա եւն, որոնք կը գործածեն հայկական աղեղախուրձը իր իսկութեան մէջ, այլ միայն պիտի տամ, որպէս օրինակ, Քաղալէ Մօնֆէրրաթոյի եւ Սան Էվաղիոյի աղեղախուրձերը, որոնց սարքաւորումը կէտ առ կէտ կը նմանի Հաղբատի եւ կամ Հոռոմոսի աղեղախուրձերու կարգաւորումին (պատ. 12):

(1) H. Omond. — Bibliothèque de l'Ecole des chartes, Paris 1882, volume XLIII.

Պատ. 12. — Լոմպարտական դպրոցին մէկ շինութիւնը, հայկական շինարարութիւն տուեալներու հիման վրայ:
Գագալէ — Մօնֆէրրաթոյի Սան Էվաղիոյի մուտքը՝ ըստ Քիմիլէյ Բօրքէրի. (հատուած):
Բաղդատի այս շինուածածեւը Հոռոմոսի եւ Հաղբատի շինուածածեւերուն հետ:

Այս շինուածքին ճարտարապետը ծածկոցը վեր բռնած է չորս աղեղներով, որոնք իրար կը խաչաձեւեն երկու առ երկու: Այսպէս կազմուած ջիւերը հայկականին նման կրկնակ աղեղներով ձեւաւորուած են, այնպէս որ իրենց հատուածը կու տայ Փրանսական Դ գրին ձեւը: Այս ջիւերէն երկուքը կը կոթնին որմնասիւններու (colonne engagée) վրայ, իսկ միւս երկուքը վեր բռնուած են անկախ սիւններով: Այս սիւնները կը հաւասարակշռուին ուրիշ կամարներու առաջ բերած ծանրութիւններով: Տանիքը տեղաւորուած է այս ջիւերուն վրայ հիւսուած որմերու վրայ. այնպէս որ առաջ կու գան քառանկիւնի ինը մեծ բլիշներ: Այս բաժանումներուն կեդրոնականը ծածկուած է զմբէթով մը, որ վեր է բռնուած տրամագծային աղեղախուրձով մը: Անկիւններու չորս բաժանումները ծածկուած են ուղղանկյուն կամարներով, եւ մնացած չորս միջանկեալ բաժանումները կը ծածկուին պարզ կիսաբոլոր կամարներով:

Այս շէնքը պէտք է շինուած ըլլայ ԺԱ. դարու վերջին քառորդին:

Ինչ որ այս շէնքին կարեւորութիւն մը կու տայ, այն պարագան է, որ ան կը գտնուի ճիշտ հայկական զաղթականութիւններու Եւրոպա մուտքի ճամբուն վրայ: Եւ մանաւանդ այն բանով, որ անոր աղեղախուրձերը կը պահեն կազմական իրենց դերը անփոփոխ. ինչ որ այս շինուածքը կը նմանցնէ Հաղբատի ջիւերու սարքաւորումին, այն է՝ բացի անոնց գրաւած դիրքէն, երկու յարկ շինուածածեւը:

Լոմպարտոյ մէջ հայկական աղեղախուրձը, իր ծանր քառանկիւնի կերտուածքով եւ կոշտ ու ամուր շինուածքովը երեւնալէ վերջ, անցաւ Փրանսա, ուր Մուսսաքի, Սիսթէրօնի, Թուլուզի, Կրասի, Բուաթիէի, Սէն Միշէի, Անժէի, Էթամի մէջ կը ցուցադրէ իր քառանկիւնի աղեղախուրձերը:

Սէն Միշէի մուտքի դրան աղեղախուրձերու շինուածքը եւ դասաւորումը, Անժէի՝ Սէն-տ-Օպէն աշտարակի երկրորդ յարկի աղեղախուրձերու դասաւորումը եւ քառանկիւնի հատուածը եւ կամ Թէ Էթամի՝ Կիւկէդ աշտարակի երկրորդ յարկի աղեղախուրձը — շինուած ԺԲ. դարուն, նման Անիի Ս. Առաքելոցի մուտքի աղեղներուն — անկասկած վկանեն են իրենց զանազան ձեւերուն մէջ, այն բանին թէ՛ արեւմուտքի ճարտարապետը սորվեր էր հայկական այս շինուածածեւը եւ ջանացեր է պահել, վերը յիշած շինութիւններուն մէջ անոր կազմական դերը:

Բայց միայն հայերը չէին որ Արեւելքէն եկան Եւրոպա. եղաւ նաեւ ուրիշ ժողովուրդ մը, որուն քաղաքակրթութիւնը նոյնքան բարձր էր որքան հայկականը, որ արշաւեց հարաւէն դէպի Եւրոպա, Սպանիոյ մէջէն: Անոնք Արարներն են, որոնց աղեղեցութիւնը տարբեր շինուածք մը առաջ բերաւ:

Զ.

Ե Ջ Ր Ա Վ Ա Ց Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Տեսնելէ վերջ թէ ինչպէս հայկական աղեղախուրձը մտաւ Եւրոպա, իր իսկական ձեւին մէջ, անհրաժեշտ է քանի մը խօսք ալ ըսել անոր աղաւաղուած գործածութեանը եւ Գոթական ոճին մէջ գործածուելուն մասին:

Լոմպարտական դաշտաղեղները չեղաւ միայն՝ հայկական աղեղախուրձին դէպի արեւմուտք տանող ճամբան:

Թերեւս աւելի առաջ քան Լոմպարտական դպրոցին աղեղախուրձերը, արարները նկատեցին հայկական շինուածածեւը: Արդէն անոնք իրենց տիրապետութեան տակ առած էին մերձաւոր Արեւելքը եւ Հայաստանը: Եւ որովհետեւ՝ անոնք Միջին դարու միակ զեղարուեստաւէր ժողովուրդ էին, ընդհամարեցին այն բոլոր զեղեցկութիւնները, զորս հայկական աղեղախուրձը կը պահէր իր գլխերուն մէջ: Ու ընդօրինակեցին զազաւարը:

Արարը, հարաւի բնակիչ սեմական միւս ցեղերուն պէս, չէր սահմանափակուած նիւթի գործածութեան նախընտրանքով իր կառուցումներուն համար: Անիկա հաւասարապէս կ'օգտուէր թէ՛ փայտին, թէ՛ աղիւսին եւ թէ՛ քարին ներկայացուցած առաւելութիւններէն ու անխտիր կը գործածէր թէ՛ մին եւ թէ՛ միւսը. սակայն առաւելապէս՝ աղիւսը: Այնպէս որ, ան ազատ եղաւ աղեղախուրձը կառուցանել այնպէս, ինչպէս իբեւ է՝ն գիւրին էր. այսինքն՝ փայտաշէն կաղապարով, աղիւսէ եւ կամ փոքր ծաւալով քարերէ:

Երբ աղեղախուրձը շինելու համար մէջ կը բերուի փայտաշէն կաղապար եւ օգնական շինութիւններ, այլեւս հասկնալի կ'ըլլայ թէ աղեղախուրձը կը կորսնցնէ իր կազմական արժէքն ու դերը: Ահա այն՝ ինչ որ պատահեցաւ արաբական շինութիւններուն մէջ: Հայաստանէն ընդօրինակուած աղեղը բոլորովին կորսնցուց իր դերը:

Մինչդեռ հայկական աղեղը միակ յենարանն է տանիքին, իսլամական ջիւրը ընդհակառակն՝ դրուած է աղիւսներու շարուածքէն ստացուած զարդարանքը ընդգծելու համար, առանց ու եւ է կշռական յաւակնութեան եւ կամ կազմական դեր մը ունենալու:

Մնաց որ, եթէ հայկական շինուածքին համեմատութիւնները բաղդատենք

խաճաճական շինութիւններու համեմատութիւններուն հետ, որոշապէս պիտի տեսնենք կատարուած աղաւաղումը:

Հայաստանի շիւերը զանգուածային են եւ կը ծածկեն ամբողջ շինութիւնը, մէկ որմէն միւսը: Արաբական շիւերը ընդհակառակն՝ շատ թեթեւ են եւ չեն ծածկեր ամբողջ շէնքը, այլ կը դրաւեն անոր մէկ մասը միայն:

Օկիւսթ Շուազի բաղդատելով Հաղբատի աղեղախուրձը Գօտուի (Սպանիա) Մէհրապին շիւերուն սարքուածքին հետ՝ կ'ըսէ. «Անտարակոյս, մին թէ միւսը կը սերին սկզբնական միեւնոյն օրինակէն»:

Եթէ սոյն դիտուեն աւելի առաջ տարած ըլլար իր քննութիւնը, պիտի տեսնէր թէ, մինչդեռ Հաղբատի շիւերը կը ձգուին 11-75 մետր բացուածքի մը վրայ եւ կը վերցնեն տանիքը, Գօտուի եւ նոյնիսկ Թուլտոյի (Սպանիա) նշանաւոր ինը դմբէթները հազիւ թէ կը ծածկեն 1-75 մետրնոց կողմով միջոց մը:

Հաղբատի շիւերը ունին 75 հարիւրորդամետրի հաստութիւն մը, մինչդեռ Թուլտոյի արաբական շիւերը հազիւ թէ ունին 15-20 հարիւրորդամետրի հաստութիւն մը:

Արաբական շիւը ընդօրինակուեցաւ հայկական շիւին՝ վրայէն որպէս զարդարանքի «մոթիֆ» մը միայն եւ տարուեցաւ հիւսիսային Ափրիկէէն մինչեւ Սպանիա, մինչեւ Ֆրանսա: Եթէ Շարլ Մարթէլ 732ին Բուսթիէի մէջ յաջողեցաւ ետ մղել արաբները, սակայն անոնց արուեստը, աւելի ճկուն եւ զբաւիչ, մտաւ խոր կերպով արեւմտեան Եւրոպայի մէջ:

Հոն՝ ընդօրինակեցին արաբներու բերած աղաւաղուած հայկական աղեղախուրձը, զայն նրբացուցին, պարզ քանդակի մը ծաւալին իջեցնելով: Այսպէսով՝ անոնք յաջողեցան ստանալ Գոթական աղեղախուրձերու կատարեալ գեղեցկութիւնը: Մինչդեռ Լոմպարտական շինուածքները, որոնք ուղղակի հայոց ձեռքով ներմուծուած աղեղախուրձերը կը գործածէին, որպէս կաղմական շինուածք մը, պահեցին նախատիպին զանգուածային կերտուածքը:

Ամէն տեղ, ընդօրինակութիւնները ժամանակի ընթացքին կը կորսնցնեն իրենց նախատիպին կաղմութեան պատճառները եւ աղղուելով նորագոյն շինուածանիւթերու ընձեռած կարելիութիւններէն, կը թափթփեն իրենց նախնական ձեւերը: Այնպէսով՝ կը մնայ ոճին գծադրութիւնը միայն, որ աւելի կատարելագործուելով կը հասնի այնպիսի աստիճանի մը, որ պէտք կ'ըլլայ խորթ թափանց քննութեամբ երեւան բերել իսկական նախատիպը:

Ասոր համար է, որ Վիօլէ-լը-Տիւքի եւ Շուազիի տեսութիւնները չեն յարմարիր Գոթական շինուածքին, մինչդեռ կը ներկայացնեն բուն իսկ նախատիպին՝ հայկական աղեղախուրձին կերտաւորման տեսութիւնը:

Ամբողջ արեւմտեան Եւրոպան ծածկող Գոթական աղեղախուրձը (ogive), հայկական գպրոցին գործածած շիւերուն պարզ մէկ ընդօրինակութիւնն է, գործածուած որպէս զարդարանք:

Ընդօրինակութիւն մը՝ որ անտարակոյս իր գեղեցկութիւնը գտած է կատարուած աղաւաղումին մէջ:

Այսօր, երբ նոր շինուածանիւթ մը եւ քեֆնիֆ մը կը դրաւեն հրապարակը, ճարտարապետական կերտաւորումները աւելի կը փնտռեն կաղմական շինուածաձեւեր: Եւ ի՞նչ զարմանք, երբ հայկական աղեղախուրձը, իր իսկական գերին մէջ եւ իր ինքնայատուկ սարքուածքովը երեւան կու գայ: Գոթական ոճին մէջ, իր գերը կորսնցուցած հայ աղեղը, կը ձգուի կամարին մէկ անկիւնէն միւսը, տրամագծային զիրքով մը: Միջնադարեան ճարտարապետը այս

ընելով՝ ո՛չ մէկ վախ ունէր կշռական սխալ մը գործելու, որովհետեւ այդ աղեղները ոչ մէկ ծանրութիւն կը վերցնեն:

Այսօր, քսաներորդ դարու ճարտարապետը կրկին կու տայ այդ շիւերուն իրենց սկզբնական դերը եւ հետեւելով հայ ճարտարապետին այնքան ճիշտ ու տրամաբանական հաշիւին, կը շարէ իր աղեղները հայկական դրութեամբ, որմէ որմ: Կարծէք ան եղած ըլլար Տրդատի եւ կամ մէկ քանի ուրիշ նշանաւոր հայ վարպետի մը աշակերտը:

Այս ձեւ է շինուած, հազիւ 2-3 տարի կայ, Ս. Յովհաննու հոյակապ եկեղեցին՝ Քաջանի մէջ (Ֆրանսա): Պէթօն արմէ ջրակամարներէ կաղմուած կմախքին սարքուածքը ճիշտ ու ճիշտ հայկական տրամաբանութեան կը հետեւի: Այս շէնքին ճարտարապետը՝ Հանրի Վիտալ, նման հայ վարպետին, բաժնած է ծածկոյթը ինը մասերու, չորս ջրակամարներով եւ ասոնց կեդրոնական մասին վրայ դրած է քառանկիւնի դմբէթը, որ մեզի կը յիշեցնէ հեռուէն Տեկորի դմբէթը:

Ուրեմն, արեւմտեան հանճարը դարեր վերջ, ոչինչ կրցաւ գտնել աւելի նոր ու տրամաբանական քան ասկից հազար տարի առաջ յղացուած հայկական աղեղախուրձերը:

Միթէ սա ինքնին չի՞ դար հաստատել, թէ հայերը տիրացած էին ասկից շատ դարեր առաջ, շինուածաձեւի անմրցելի կատարելութեան մը: Կատարելութիւն մը, որմէ լայնօրէն օգտուեցաւ Արեւմուտքը, հակառակ որ այժմ դէմք ծմբկէ՝ երբ իրեն այս կը յիշեցուի:

Լօգան Նոյեմբեր 1939

Ս. ձեւԱՀԻՐՁԵԱՆ
Ճարտարագէտ

ՆՈՅՆ ՀԵՂԻՆԱԿԷՆ յաջորդաբար լոյս պիտի տեսնեն՝

- 1) Սիւնազարդ Ծածկոցի դրութիւնը եւ Կամարակապ զարդասիւնները Հայկական ճարտարապետութեան մէջ:
- 2) Հայկական դմբէթը՝ Բիւզանդական ոճին մէջ:
- 3) Հռոմէական աղղեցութիւնը Հայկական ոճին մէջ:
- 4) Ինչո՞ւ Հայ ոճը չի գործածեր որմայեաններ (Contrefort):
- 5) Հայկական Որմնաղբութիւնը:
- 6) Կամրջաշինութիւնը Հայաստանի մէջ:
- 7) Տաճարը՝ հայ կենցաղին մէջ եւ անոր կառուցումը: